

CSALÁD ÉS HÁZTARTÁS
A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználata Magyarországon
a 16–19. században

POZSGAI PÉTER

A történeti demográfia művelői többnyire olyan írott forrásokból próbálják meg rekonstruálni a családok és kisközösségek életét, amelyek – az egyházi anyakönyvek kivételével – nem a családi élet és a háztartások demográfiai viszonyainak dokumentálására születtek, így csak a megfelelő forráskritikai megfontolásokkal használhatók fel erre a célra.¹ Többnyire a 16–17. század jelenti azt a határt ameddig ezek a család- és háztartásszerkezeti kutatások visszanyúlhatnak.

A magyar és az európai család- és háztartásszerkezeti vizsgálatok eredményeinek összevetése nem könnyű feladat, nem utolsósorban azért, mert a felhasznált kvantitatív történeti források (adó- és népességösszeírások, népszámlálások) fogalmai általában csak megszorításokkal feleltethetők meg egymásnak. Az egyes közösségek családi-háztartási szintű rekonstrukciója egyébként is nagyon időigényes, s ezért általában egy-egy település vagy kisebb régió szolgálhat az összehasonlítás alapjául. A vizsgált települések család- és háztartásszerkezeti sajátosságaival, öröklési jogszokásaival és gyakorlatával viszont többnyire nem lehet egy egész országot vagy nagyobb régiót jellemezni.

Az 1950-es évek közepe előtt az európai demográfusoknak és történészeknek csak felszínes ismereteik voltak a *tömegek* családi életéről. Sokszor nem annyira a szándék, mint inkább a módszer hiányzott a *kisemberek* és az *átlagos* családok múltbeli életének bemutatásához.² A „hallgatag” alsóbb társadalmi rétegek családi viszonyainak és demográfiai viselkedésének megismeréséhez csak elvétve állottak rendelkezésre naplók, önéletrajzok és egyéb korabeli feljegyzések, amelyek ugyan az arisztokrata, nagypolgári vagy értelmiségi családok esetében gyakrabban fellelhetők voltak, de előfordulásuk ezeknél a társadalmi csoportoknál sem mondható gyakorinak. Az általános viselkedési normák, a család és a családhoz tartozók mindennapjai, gazdálkodási és háztartási viszonyaik, döntéshozatali stratégiáik még ez utóbbi, privilegizált csoportoknál is csak nagy ügyel-bajjal tárhatók fel, jóllehet a forrásadottságok nyilvánvalóan felülmúlják a paraszt- vagy munkáscsaládokról fennmaradt írott forrásokat.

A demográfia és a történettudomány diszciplínáinak közeledésében a *történeti demográfia* önállóodása hozott jelentős változásokat a 20. század második felétől.³ Bár néhány úttörő svéd demográfiai tanulmányban már a század első felében is felhasználták a népességösszeírásokat és az anyakönyveket korszpecifikus termékenység vizsgálatára, vala-

¹ A dolgozat az F 26359 sz. OTKA-kutatás keretében készült az MTA TKI támogatásával; megírásánál támaszkodtam a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület „*Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*” című konferenciáján (Miskolc, 1999. aug. 27–28.) elhangzott előadásomra.

² Az arisztokrácia és az uralkodó osztály egyéb rétegei, illetve a polgárság egy része is nagyobb számú olyan önéletrajzt produkáltak, amelyek a történeti demográfia és a társadalomtörténet számára is jól hasznosíthatóak.

³ Az iparosodás előtti család és háztartás kutatásának eredményeiről jó társadalomtörténeti áttekintést ad Anderson, M. 1980. és Freitag, W. 1988. 5–37.

mint a házasulandók életkorának és a csecsemőhalandóságnak az elemzésére⁴, a lokális demográfiai viszonyok egyházi anyakönyvek nominális bejegyzésein alapuló vizsgálata, a *családrekonstitúciós módszer* kidolgozása azonban egy francia demográfus, *Louis Henry* nevéhez fűződik.⁵

Az ötvenes és hatvanas évek alap kutatásai után egy mindmáig felfelé ívelő szakasza kezdődött a francia történeti demográfiának, amelynek kérdésfelvetései, eredményei és alkalmazott módszerei sokszor az angolszász és a német tudományosságban is indukáló szerepet játszottak, s egyúttal ráirányították a figyelmet a regionális és lokális társadalomtörténeti kutatások demográfiai vonatkozásaira (házasodási kor, termékenység, születésszabályozás, halálozás), a *család* történeti szerepének fontosságára (termelés, munkaszervezet, fogyasztás, szocializáció).⁶ A kulturális antropológia mellett tehát a történeti demográfia eredményei alapozták meg leginkább a későbbi *mikrotörténeti* vizsgálatokat, ahol már a családformák, a demográfiai viszonyok, a gazdálkodás, a foglalkozásszerkezet és az öröklési szokások összefüggésein kívül a *családi stratégiák* is feltárultak. Franciaországban már a nyolcvanas években több mint félezerre volt tehető a nominális családrekonstitúciós vizsgálatok száma, és Franciaország volt az első, ahol országos vizsgálat keretében a korabeli francia egyházközösségekből kiválasztott reprezentatív minta alapján nem nominális feldolgozást végeztek.⁷

Angliában *E. A. Wrigley* nevéhez fűződik a családrekonstitúción alapuló történeti demográfiai vizsgálatok elindítása. A születésszám és a háztartásnagyság korlátozásának vizsgálata itt is fontos szerepet játszott a kutatásokban.⁸ Az angliai népesedéstörténet hosszú távú elemzését *R. S. Schofield* és *Wrigley* közösen végezte el, ahol a korábbi időszakok népesedésére és népességszámára vonatkozóan az ún. „visszafelé becslés” eljárását alkalmazták.⁹ Ugyancsak *Wrigley* és *Schofield* tett kísérletet arra, hogy a családrekonstitúciós vizsgálatok eredményeivel a becsült országos adatok kontrollvizsgálatát végezzék el.¹⁰

Az angol paraszti társadalom korabeli gazdálkodásának és háztartási viszonyainak vizsgálatára nagy hatással voltak a 19. század végéről és a 20. század elejéről származó kelet-európai kutatási eredmények. Különösen *A. V. Csajanov* műveinek újrafelfedezése hatott megtermékenyítően a család- és háztartásszerkezeti kutatásokra.¹¹ A kiinduló kérdésfelvetés az angol parasztság rétegződésére, a kontinentális fejlődéstől való eltérésének okaira, korai „polgárosodására”, „individualizmusára” irányult. Ezekben a kutatásokban jelentős szerepet kapott a 19–20. századi kelet- és kelet-közép-európai parasztság gazdálkodása, munkaszervezete, háztartási viszonyai és az angol parasztság középkori fejlődése közötti „analógián”

⁴ *Edin* és *Hyrenius* munkáit idézi *Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.* 1997. 3. (1. lj.) *Hyrenius* korai munkájának későbbi angol változata az észtországi svédnek születéskorlátozás nélküli népesedéstörténetéről angolul is megjelent. *Hyrenius, H.* 1958. 121–130.

⁵ *Henry, L.* 1953. 281–290.

⁶ A francia történeti demográfiában és társadalomtörténetben bekövetkezett változásokról áttekintést adnak: *Bódy Zs. – Czoch G. – Sonkoly G.* 1995. 131–141., illetve *Óri P.* 1998. 4. sz. 414–455.

⁷ A kutatás menetéről és eredményeiről *Henry* és *Houdaille* tanulmányai adnak áttekintést. Többek között l. *Henry, L.* 1972. 612–40. és 977–1023; illetve *Henry, L.* és *Houdaille, J.* 1973. 873–924.

⁸ *Wrigley, E. A.* 1966. 82–109. A születésszabályozás kutatásának franciaországi tapasztalatairól áttekintően lásd *Burguière, A.* é.n. 96–104.

⁹ *Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.* 1983. 157–184.

¹⁰ *Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.* 1989.² Újabbban pedig *Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.* 1997.

¹¹ *Chayanov, A. V.* 1966 [1925].

alapuló elképzelések. Így többen a *csajanovi* eredményeket és téziseket is a nyugat-európai agrárfejlődés középkori modellezésére kívánták – néha kritikátlanul – felhasználni.

Csajanov műveinek és különösen „A parasztgazdaság szervezete” (*Peasant Farm Organization*) című munkájának meghatározó szerepe volt abban, hogy Nyugat-Európában a hatvanas évektől kezdve kutatási irányzatok és iskolák jöttek létre az első angol kiadást (1966) követően: a *Cambridge Group for the Study of Population and Social Structure* összehasonlító háztartásnagyság vizsgálatai (*P. Laslett*), *E. P. Thompson* „morális ökonómia-ja”, a különböző történeti háztartásszerkezeti és történeti szociológiai vizsgálatok, a „családi fejlődési ciklus” elmélete (*L. Berkner*, *M. Mitterauer*, *R. Sieder*) és a paraszti gazdálkodás „racionálitása” (*H. Medick*) – hogy csak néhányat említsünk a jelentősebbek közül.¹²

*A magyarországi háztartásszerkezeti kutatások és előzményeik*¹³

A magyarországi jobbágycsaládok és jobbágyparaszti gazdaságok vizsgálata már az ötvenes években elkezdődött az MTA Történettudományi Intézetében 1955-ben létrehozott agrártörténeti munkacsoport tevékenységének köszönhetően.¹⁴ A munkacsoport elsődleges célkitűzése a paraszti termelőüzem, a jobbágycsaládok munkaszervezete és a paraszti áru-termelés tanulmányozása volt az örökös jobbágyság korszakában.¹⁵ A csoport tagja, *Veress Éva* rendkívüli invencióval és alaposággal dolgozta fel az urbáriumokat és dézsmajegyzékeket. *Veress* kutatásai során megkísérelte körülhatárolni a paraszti familia, a gazdaság és a háztartás, illetve a jobbágy termelőüzem fogalmait. A 16–17. században nem készültek a paraszti háztartásokról részletes kimutatások, ezért az adóösszeírások közül az urbáriumok és a dézsmajegyzékek összehasonlító elemzésével próbálta a paraszti munkaszervezet és gazdálkodás működését feltárni.

A paraszti familiaritás és a paraszti „familia”

A különböző időpontokból származó urbáriumok és dézsmajegyzékek névanyagát *Veress Éva* egyrészt a jobbágycsaládok településen belüli topográfiai elhelyezkedésének feltárására, másrészt a jobbágyháztartások összetételének vizsgálatára használta fel.¹⁶

¹² *Laslett, P.* – *Wall, R.* 1972., *Thompson, E. P.* 1991., *Berkner, L. K.* 1972., *Sieder, R.* – *Mitterauer, M.* 1983., *Medick, H.* 1976. A csajanovi elméletre, a nyugat-európai kutatásokra és a háztartásciklusokra lásd *Pozsgai P.* 2001. 265–281.

¹³ A következőkben elsősorban a paraszti közösségek háztartásait próbálom meg „követni”, illetve a legfontosabb forrásokat számba venni a 16–19. században. E dolgozat kereteit meghaladná a háztartás korábbi századokra, vagy nem paraszti közösségekre is kiterjedő vizsgálata. Az előbbire és a kutatás nehézségeire l. *Szűcs J.* 1983. 136–158., az utóbbira a 16. századi városi polgári családra l. *Granasztói Gy.* 1982. 605–664., a 18. századi falusi kézművességre *Faragó T.* 1985. 7–45., a budai háztartásokra a 19. sz. elején l. *Bácskai V.* 1992. 25–45., ill. a 19. sz. első felének kassai háztartásaira l. *Czoch G.* 1997.

¹⁴ A munkacsoportról és *Veress Éva* kutatásairól már egy korábbi dolgozatomban is írtam rövidebben, a család- és háztartásciklusokkal kapcsolatban. Lásd *Pozsgai P.* 2001.

¹⁵ *Makkai L.* 1966. 7–8.

¹⁶ A felvételi egység eltérő a dézsmajegyzékek és az urbáriumok esetében. A dézsmajegyzék alapja a személyi tulajdont képező adóköteles termény, termék, jószág (gabona, bor, bárány, sertés stb.) tekintet nélkül a termelés üzemszervezetére, az urbáriumok felvételi egysége viszont ekkor a jobbágyok használatában lévő telekrész volt tekintet nélkül arra, hogy hányan lakták, hogyan gazdálkodtak vele, milyen módon teljesítették adóját.

A dézsmajegyzékekben szereplő adózók nevei nagyjából hiányoztak az urbáriumokból és a dézsmajegyzékek névsorában az urbáriumból ismert telkesjobbágyok között voltak felsorolva, sok esetben a szomszédos telkesgazda családnevét viselték, tehát annak telkén lakó rokonok vagy a névazonosság hiányában affinális rokonok, házatlan zsellérek, cselédek, szolgák lehettek. *Veress Éva* megfogalmazása szerint:

„Az árutermelő gazdaságok körül létrejött együttesek laza és bonyolult összetétele már nem nevezhető paraszti nagycsaládnak; az árutermelő jobbágy telkén élő háznép sok tekintetben önálló, rokon és nem rokon tagjait olyan tágabb gazdasági kapcsolat, és a gazdasági függőséggel járó olyan hierarchikus szervezet fűzi egybe, amely valóban leginkább a feudális tartalmú paraszti „familiaritás” fogalmának felel meg.”¹⁷

Veress a parasztcsaládot az együtt termelő és fogyasztó rokonok gazdasági szervezetének tekintette, amelyet a „rokonság más csoportjaitól elsősorban gazdasági különállása választ el.”¹⁸ A Perényi-birtok falvainak részletes elemzése alapján a jobbágyháztartások négy fő típusát különböztette meg:

1. *Közös telekbirtok, de az egyes családtagok¹⁹ külön dézsmatartozással összeírva.* Több rokon és velük élő nem rokon „kiscsaládnak” nyújt a telekbirtok megélhetést. A termelőmunka és a gazdálkodás valószínű, hogy a legkülönbözőbb együttműködés mellett mehetett végbe, de a fogyasztás részben vagy egészben is elkülönülhetett.
2. *Közös telekbirtok, de a háznépben belül nincs elkülönült háztartásokra utaló jel, az együtt élő közösség kifelé zárt egységet mutat.* A földesúr felé a függés csak a háztartásfőn keresztül érvényesült, a többi jelenlévő családmag a telkes gazda személye mögött rejtve marad. „Minimális kerete az apaági nagycsalád, maximális kerete azonban nem haladja meg a szolgálkkal kibővült háznépet, mely nagyjából megőrzte termelésének és fogyasztásának az egységét.”²⁰
3. *Létalapja nem az agrártermelő-üzem [telek], tagjai a jobbágyparaszti árutermelésben önállóan vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy csak alkalmilag, időlegesen.* Ez a típus a jobbágyparaszti kiségzisztenciákra lehetett jellemző. Ezekről a háztartásokról *Veress* azt is feltételezte, hogy valamilyen paraszttiparon alapultak. Az ilyen háztartások kevés családtagot tarthattak el, és azok munkaerejének tekintélyes része más háztartásokat szolgált ki.
4. *Elsősorban a termelőeszközök fogyatékosága miatt „ketten-hárman” összefogó fél- vagy negyedtelkes jobbágyok.* Háznépük alig haladhatta meg a kiscsaládot, esetleg a szülőknek az egyik házas gyermekükkel való együttélését [törzscsalád], mert nagyobb létszámot az ilyen gazdaság nehezen tarthatott volna el és munkaszükséglete sem indokolt.

¹⁷ *Veress É.* 1966. 369. A paraszti *familiára* lásd még *Kosáry D.* 1963. 120–131.

¹⁸ „Zárt egységgé éppen a gazdasági közösség teszi, létszámát pedig – a közösségben élő rokonság kiterjedését – az együttélés mindenkor gazdaságossága szabályozza.” *Veress É.* 1966. 367.

¹⁹ Itt nyilván a kiscsaládok részben elkülönülő háztartásairól van szó (külön kenyéren élés), amelyeket a kiscsaládok fejei jelenítenek meg a dézsmajegyzékekben. Lásd még *Bakács I.* 1957. 62.

²⁰ *Veress É.* 1966. 370.

Veress az első két változatot tekintette az árutermelő paraszti közép- és nagygazdaságokra jellemzőnek, amelyeknek közös vonása volt a „famiális” jelleg, de amelyek között szerinte a „famiaritáson alapuló jobbágyparaszti háztartás történeti fejlődése szempontjából” különbséget kell tenni. Nagy jelentőségű, hogy elkülönítette a jobbágyháztartások fejlődési szakaszait²¹, de a jobbágycsalád létrejötte, növekedése, több családmagot magában foglaló összetettebb családformává alakulása és fokozatos „lebomlása”, ciklikussága, akkor még nem kaphatott megfelelő súlyt magyarázatában. Az utóbbi évtizedek kutatási eredményei, valamint a dézsmajegyzékek és az urbáriumok tüzetesebb vizsgálata arra engednek következtetni, hogy a történeti fejlődés különböző fokozatai helyett valószínűbb, hogy az esetek jelentős részében pusztán az adott családok fejlődésének különböző fázisairól beszélhetünk az 1. és a 2. típus esetében is. A családok fejlődési szakaszainak, a családciklusoknak a figyelembevételével ugyanis könnyebben érthetővé válik a jobbágyháztartások sokszínűsége egy adott időpontban és vagyoni helyzetük ingadozása két időpont között.²² Az urbáriumok és dézsmajegyzékek vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy a férfi adózó háztartásfő halála után sokszor özvegye „tűnik fel” először – többnyire csak a dézsmajegyzékeken –, majd több esetben az elhunyt háztartásfővel azonos családnevet viselő férfi adózó(k). Az utóbbiak nyilván az elhunyt háztartásfő feltehetően házas fiai, esetleg testvérei.²³ A 2. típusra jellemző lehetett, pl. amikor a telkes jobbágy *gazda* feleségével, nem házas és esetleg házas gyermekeivel (és egyéb a gazdálkodásban részt vevő nem rokon személlyel) élt együtt egy kenyéren. Ez lehetett tartós, a generációk váltakozásától független formáció (nagy családi vagyonszövetség) és lehetett átmeneti. A gazda házas gyermekei ugyanis idővel *külön kenyérré* is *mehettek*, ami nem feltétlenül vezetett a telekközösség bomlásához, de ekkor a dézsmajegyzékekben már többnyire *fejenként* is szerepeltek. (1. típus) A gazda halálával a gazdasági elkülönülés általában növekedhetett, de még ekkor is sok esetben osztatlan telken gazdálkodtak a testvérek tovább. A dézsmajegyzékekben ekkor az özvegy mellett (házas) fiait is feltüntették.²⁴

A tulajdonviszonyoknak – a telkes jobbágy státusnak – nyilván *meghatározó* szerepe volt. De feltehető, hogy amennyiben a jobbágygazda fiai közösen örökölték az egész-, fél- vagy negyedhelyes jobbágytelket, akkor még az apa életében kialakulhatott az együtt élő, közösen termelő és fogyasztó család összetettebb képlete.²⁵ A családciklus korábbi szakaszában azonban, amikor a gazda fiai esetleg még gyermekek voltak és munkaerőhiány lehetett a jellemző, a háztartás szükségszerűen egészülhetett ki akár nagyobb létszámú idegen munkaerővel is. Az apa és az özvegy halála után a házas fiútestvérek továbbra is maradhattak *telekközösségben*, amely azonban már a termelőmunka részbeni elkülönülésével (külön dézsma) és a fogyasztás akár teljes elkülönülésével is együtt járhatott (külön kenyéren élés).

A jobbágytelek tartozékainak, a házhelynek és a külsőségeknek a szétválása lehetővé tette, hogy a jobbágyok mindig az adott körülményeiknek megfelelő nagyságú úrbéres telekbirtokot fogjanak föl.²⁶ Ez nagyon jelentős mértékben megnövelte a jobbágyparaszti háztartá-

²¹ „Az elkülönülés sokszor fokozatos; utolsó állomása a családi telekrész szabályszerű felosztása, mellyel a gazdasági közösség alapja, a közös fundus, külsőség és szolgáltatás is megszűnik. A család, mint gazdasági egység voltaképpen ekkor bomlik fel.” Uo. 368.

²² Itt támaszkodom a család- és háztartásciklusokról írott, már említett munkám következtetéseire. Lásd *Pozsgai P.* 2001. 272–273.

²³ A testvérek osztatlan telken való közös gazdálkodása többnyire kiolvasható az urbáriumokból.

²⁴ Lásd *Veress Éva* tanulmányának függelékében szereplő adatokat. *Veress É.* 1966. 376–426.

²⁵ A jobbágyok „ösi” és „szerzett örökségére”, hagyományozási jogára l. *Varga J.* 1969. 480–483.

²⁶ *Veress É.* 1966. 348.

sok alkalmazkodóképességét a mindenkori körülményeikhez.²⁷ A családciklusnak abban a szakaszában, amikor éppen nem volt elegendő munkaerő egy egésztelek külsőségeinek a megművelésére, a gazda idegen munkaerőt (szolgákat, illetve zsellércsaládokat) is igénybe vehetett, különösen akkor, ha kedvezőek voltak a terméskilátások és/vagy az értékesítési lehetőségek. Ellenkező esetben elhagyták az egész telek jogát és csak fél vagy negyed telket vettek az adott időszakban művelés alá – földesúri terheiket könnyítendő –, vagy egyéb „stratégiákhoz” folyamodtak az uradalom kijátszására.²⁸

A jobbágháztartások összetétele változásának és a családciklus fázisainak figyelembevételével részben tehát magyarázatot lehet adni az urbáriumok és dézsmajegyzékek adatainak időbeli változására. A jobbágháztartások valószínűsíthető típusai, a paraszti *familia* szerveződése és megjelenési formái tanulmányozásakor fontos a földesúri szolgáltatások és egyéb jobbágyi terhek változásainak feltérképezése, ezek a tényezők ugyanis nagyon jelentősen befolyásolhatták az együttélés „látható formáját” a különböző összeírásokban.

A Veress Éva által vizsgált időszakban és területen a paraszti *familia* rendszerét túlnyomórészt csak a rokoni együttélés alapján lehetett kimutatni. A telkesjobbágyok gazdaságában alkalmazott idegen munkaerőt (cselédeket, szolgákat) – mivel nem adóztak külön – többnyire csak valószínűsíteni lehetett. Ugyanígy megfoghatatlannak bizonyultak a családos szolgák, házatlan zsellér családok, akik betagolódtak a jobbágygazda *familiájába* és a máshol lakó, de időszakonként, vagy akár rendszeresen munkaerejükkel a jobbágygazdaság rendelkezésére álló zsellércsaládok.

Kosáry Domokos a 17. század végéről és a 18. század elejéről származó adóösszeírások, urbáriumok és egyházi adatfelvételek segítségével már a *familiák* keretében élő szolgák nyomaira is ráakadt Pest megyében. A váci járás helységeiben ugyanis 1702-ben összesítve kimutatták a „szolgák jószágait”, a pilisi járás ugyanebből az évből származó név szerinti adatfelvételében pedig már egy-egy jobbágygazda rovatában tüntették fel a *cselédek jószágait*.²⁹ Kosáry említi a 17. század végéről a kormányzat azon igyekezetét, amely az addig nem adózó elemek megadóztatására irányult. Pest megyei eredményei összezsengenek Veress Éva hegyaljai és bodrogközi falvakra tett megállapításaival, ahol a 17. századi, fejlettebb szerkezeti felépítésű urbáriumokban tükröződik ugyanez a törekvés a földesúr részéről: közvetlenül is megadóztatni azokat, akik addig a paraszti familia védőszárnyai alatt húzódtak meg.³⁰

A korszak paraszti termelő kisüzemeinek áttekintő vizsgálata alapján is megállapítható, hogy a jobbágytelek, illetve *telekrész* mint gazdasági egység nem feltétlenül és minden esetben esett egybe a *háztartással*, amennyiben az egy telken, de külön kenyéren élő kiscsaládokat – modernkori terminussal – különálló háztartásoknak tekintjük. Ebben az esetben a gazdálkodási-termelési közösség mellett a fogyasztás – és bizonyos fokig a termelés – elkülönülésével kell számolnunk. A néprajzi irodalom terminológiáját felhasználva ezt a termelési-gazdálkodási egységet *gazdaságnak* nevezhetjük, függetlenül attól, hogy egy jobbágygazda

²⁷ A jobbágy és a zsellércsaládok gazdálkodási „mozgásterét” nagyon jelentős mértékben növelte a telki állományon kívül a pusztatelkek művelése, avagy a „pusztára szállás” lehetősége. Lásd erre pl. Buza J. 1978. 269–271.

²⁸ Veress É. 1966. 354.

²⁹ Kosáry D. 1963. 124–125.

³⁰ Nagyon jól szemlélteti a változás irányát, hogy míg 1699-ben csak a szolgák jószágai után adóztak, addig az 1708-as egri gyűlés már a *familia szolgálomeit* is adókötelesnek minősítette, jóllehet ebben a politikai körülmények megváltozása nyilvánvalóan nem elhanyagolható szerepet játszott. Kosáry D. 1963. 128–129.

irányítása alatt állt-e, vagy osztatlan közös tulajdonban (*telekközösség*) volt.³¹ Néhány történetész és demográfus azonban éppen e nagyobb gazdálkodási-termelési egységet nevezte *háztartásnak*, de ebben sem volt mindegyikük következetes, így hosszú időn keresztül a terminológiai bizonytalanság állandósult a fogalmi tisztázás helyett.³²

A magyarországi népességösszeírások és népszámlálások háztartásfogalma a 18. században

Az országos adóösszeírások és az egyházi népességösszeírások mellett a 18. század második felétől kezdődően az osztrák abszolutizmus is *lélekösszeírásokat* rendelt el.³³ A számlálások fő indítéka a katonaköteles korú férfi népesség felmérése volt. Az 1777. évi császári pátenis eredményeként minden *familia* egy saját ívet kapott (*Familienbogen*), amelyen mindenkinnek, aki a familiához tartozott, feltüntették a család- és keresztnévét egyaránt, családi állapotát, a férfiaknak a foglalkozását is. Ez a népszámlálás már előképe volt a *II. József* által 1784-ben elrendelt népszámlálásnak, amelyet már Magyarországon is végrehajtottak. A *familiát* 1777-ben az *egy kenyéren élők közösségeként* határozták meg,³⁴ csakúgy mint a *II. József* által elrendelt népszámlálási utasításban:

„Egy Familiához számlálatnak mind azok, és következőképpen azon egy Arkus Familia táblájába irattatnak bé, *valakik magoknak külön nem főznek*, hanem ugyan azon egy Atyától, vagy Gazdától, Gazdaszszonytól, *közönségesen egygyütt táplálatnak, és velek egy Asztalon, kenyéren vagynak*, akár ezek Házások légyenek akár nem; e' szerint kiki valaki másokat táplál, a' Familia Fejének tartassék...”³⁵

Thirring Gusztáv a modernkori *családfogalomból* kiindulva helytelenítette a *familia* megjelölés használatát, mert az – megállapítása szerint – voltaképpen a *háztartást* jelentette az első magyar népszámlálás végrehajtásakor. Az összeírók *számos esetben több családot* is összeírtak egy *familiában*, amennyiben az egyes családfők a *familia* fejével egy kenyéren voltak. Így tehát – írja *Thirring* – nem állapítható meg a családok száma, hisz az a familiák számánál mindenképpen nagyobb kellett, hogy legyen.³⁶ *Thirring* vonatkozó kritikai észrevételében figyelmen kívül hagyta a *család* történeti fejlődését. A modern, szociológiai értelemben vett *családot* és az iparosodott területek családháztartását, mint fogyasztási és szocializációs egységet nem lehet a preindusztriális társadalom *családjával* sem morfológiai, sem

³¹ *Fél E.* 1944. 3–24., 1993. 64–96. és *Heilig B.* 2000. 225–265.

³² Erre lásd *Faragó T.* 2000. 456–457. A család és a háztartás, valamint a háztartás és a gazdaság (üzem) fogalmainak elhatárolásának szempontjait ugyanitt. A *háztartás és a gazdaság* fogalmainak példamutató körülhatárolására és funkcióik aprólékos forrásanalízisen alapuló megkülönböztetésére lásd még *Heilig B.* 2000. 227.

³³ Az örökös tartományokban végrehajtott lélekösszeírásokat 1753-ban és 1754-ben ún. *Seelen-Consignation*, majd 1770-ben már ún. *Seelen-Beschreibung* elnevezéssel illették. Lásd erre *Ficker, A.* 1870. 4–6.

³⁴ *Gürtler, A.* 1909. 67–68.

³⁵ *Thirring G.* 1938. 150.

³⁶ *Thirring G.* 1938. 27. „A népszámlálás végrehajtásáról kiadott utasítás az összeírásnak *családonkénti felvételét* írta elő s a táblázatok tényleg mindenütt a családok (*familiák*) számát tudakolták. Ellenben a lakások számára nincs rovat. Az összeírásnál kialakult felfogás azonban a család és a lakás fogalmát azonosnak vette, az összeíró közegek tényleg lakásról lakásra haladva a lakásokban talált egyének összességét szorították bele a család fogalmába, mely ilyformán voltaképpen a *háztartás* fogalmának felelt meg.” *Thirring G.* 1935. 5–6.

funkcionális tekintetben összehasonlíthatni. A legújabbkori családfogalom csak a társadalmi szerkezet változásainak figyelembevételével érthető meg, és csak az iparosodás és a felgyorsult urbanizáció családszerkezetre gyakorolt hatásaival összhangban vizsgálható.

A 18. századból szórványosan egyházi lélekösszeírások (*Status Animarum*) is maradtak fenn, amelyek közül azok, amelyekben a népességet házanként és személyenként is összeírták alkalmasak a korabeli családi együttélési viszonyok áttekintésére. Többnyire ezek az összeírások is a *familia* kategóriát használták, valószínűsíthetően hasonló tartalommal, mint az állami összeírások.³⁷ Faragó Tamás a 18. század közepéről származó *status animarum*ok bejegyzéseit egészítette ki adóösszeírások és egyházi anyakönyvek adataival. Azokban az esetekben, ahol a háztartás *határait* nem lehetett pusztán a lélekösszeírásra támaszkodva megállapítani, e kiegészítő forrásokat is felhasználta. Azokat a családokat, amelyek az adóösszeírásban különálló *adóegységet* alkottak, külön *háztartásnak* tekintette még elsődökü rokonai kapcsolat esetén is.

A *familia* fogalommal kapcsolatban óhatatlanul felvetődik a kérdés: Vajon a 16–17. században vizsgált paraszti *familia* és a 18. századi lélekösszeírások és népszámlálások *familia* fogalma mennyiben feleltethető meg egymásnak? Egyelőre célszerűnek látszik továbbra is csak a paraszti háztartásokra szűkíteni a kérdés vizsgálatát. Azt kell elsősorban szemügyre vennünk, hogy a két különböző időszak forráscsoportjai között milyen lényegi különbségek vannak. A 16–17. századi urbáriumoknak és dézsmajegyzékeknek az adófizető alanyok felmérése volt a céljuk, tehát sem a teljes népesség, sem az egyes háztartások pontos összetétele nem állapítható meg belőlük.³⁸ A telkes jobbágyok telekrésze, amelyen a gazdálkodás alapult és a rajta élők létalapját jelentette, mindenképpen meghatározó volt az egész közösség számára, akik az adott jobbágybirtok munkaszervezetét alkották. A *telekközösség* rokon és nem rokon tagjait valóban patriarchális függőségi (*familiáris* vagy *patrónus-kliens*) viszony köthette a gazdaság fejéhez. Ezen a telekközösségen belül azonban fontos kijelölni a jobbágygazda és családja helyét, meghatározó szerepét. A családi munkaszervezet idegen munkaerővel történő kiegészítése, a cselédek és szolgák felfogadása bizonyosan a gazda joga volt. A jobbágyhely jogainak és kötelmeinek fiági öröklődése szintén a gazda családjának – elsősorban fiági leszármazottainak – a folytonosságát biztosította. A telekközösség tagjai nem feltétlenül laktak egy fedél alatt, bár valószínűleg ez lehetett a gyakoribb, és a külön kenyérré menő kiscsaládok fogyasztási elkülönülése sem feltétlenül vezetett a gazdasági közösség felbomlásához. Ez a *familia* fogalom – amely az esetek többségében feltehetően a teljes gazdálkodási közösséget lefedti – tehát „tágabb”, mint a 18. századi instrukciók által megadott „egy kenyéren élők” *familia* fogalma, amely már elsősorban a *házra*, a házban együtt élő és étkező közösségre szűkült.³⁹ Ez egyúttal minden *fölvételi ívvel*, háztartási lajstrommal végrehajtott népszámlálás problémája is: pusztán a lajstromokra támaszkodva csak egy szűkített értelmű háztartásfogalmat lehet rekonstruálni, amely a ház és a földbirtok tulajdonviszonyainak, valamint a gazdálkodásban részt vevő, de máshol lakó rokonai és nem rokonai csoportoknak az ismerete nélkül mindenképpen félrevezető lehet.⁴⁰

³⁷ Faragó T. 1985. 20–23.

³⁸ Az állami adóösszeírások még korlátozottabb felhasználhatóságára a háztartásokra nézve, ill. az állami és földesúri számbavétel eltéréseire és kritikái vizsgálatára I. Bakács I. 1957. 51–81., *Kubinyi A.* 1986. 279–299.

³⁹ Faragó T. 1985. 23.

⁴⁰ A *gazdaság* és a *ház* természetesen sokszor megfeleltethetők egymásnak. A ház(nép) feje többnyire egyúttal *gazda* is. A *házra*, mint háztartási-gazdasági egységre és a fogalom változására I. Brunner, O. 1968. 106–10.

Kérdés most már terminológiai tekintetben, hogy mit is tekintünk *háztartás*nak: a tágabb, gazdálkodási közösséget, amely azonban a kvantitatív források jellegéből következően csak ritkán ragadható meg a maga teljességében; a házon belül egy kenyéren élő rokoni és nem rokoni csoport tagjainak *familiáját*, avagy a házban együtt élő rokoni család részben elkülönülő (fogyasztás) kiscsaládjait?

„Lakófél” és háztartás

A 19. század első feléből származó *nem nemesek* összeírásainál (*popularis conscriptio ignobilium*) szintén a *familiánkénti* összeírás 18. század végi gyakorlatát követték, ahol egy *familiához* tartozónak tekintették mindazokat, akik a familia fejével közös kenyéren éltek.⁴¹

A 19. század közepén azonban az osztrák közigazgatási szervek által végrehajtott két népszámlálás (1850, 1857) új fogalmat vezetett be, a *lakófél* (*Wohnpartei*) fogalmát, amelylyel a korábbi összeírások *familia* fogalmát kívánták helyettesíteni.⁴² A lakófélfogalom használata azonban az eddigi vizsgálatok alapján eltérő volt az 1850-es és az 1857-es népszámlálások végrehajtása során.⁴³ Az 1850/51. évi felvételi egység tartalmára nézve a következőképpen rendelkezett a népszámlálás „Hivatalos Utasítása”:

”Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”⁴⁴

A lakófélfogalom tehát ebből az utasításból következően a nukleáris családok elkülönítését célozta, s ez tetten is érhető a végrehajtás elemzése alapján.⁴⁵ Ez a fogalom az 1857. évi népszámlálásnak is alapegysége maradt, de használatában – a Torna mezővárosi és a szőlősárdói összeírói gyakorlat elemzése alapján – jelentősen eltért az 1850. évitől. Ekkor már nem érvényesült a nukleáris családok, az együtt élő rokon családmagok merev elválasztásának a gyakorlata, hanem elsősorban a tulajdoni státusz szerinti tagolás határozta meg a *lakófélegységet*.⁴⁶ A „házbirtokos” szülő és házas gyermeke többnyire ugyanabban a lakófélben szerepel a lajstromokon. A fiatal pár házon belüli feltételezhető térbeli elkülönülését Tornán éppen ezért nem választóvonalal vagy másik felvételi ív betöltésével jelölték, hanem a szülőktől (és nőtlen, illetve hajadon testvéreiktől) néhány sorral lejjebb írták össze őket.⁴⁷ Az egy házban lakó már házas testvérek azonban szinte kivétel nélkül önálló „házbir-

⁴¹ Thirring G. 1903. 25., 69.

⁴² Ficker, A. 1870. 78.

⁴³ L. Heilig B. és Pozsgai P. idézett munkáit. A „lakófél” alkalmazhatóságának problémáját felvette Faragó T. 1989. 439.

⁴⁴ Közli Dányi D. 1993. 92–93.

⁴⁵ Az 1850. évi népszámlálás házankénti és lakófélenkénti összesítő ívei fennmaradtak Torna vármegye településeire vonatkozóan a Kassai Állami Területi Levéltárban. Részletesebben I. Pozsgai P. 2000. 172–173.

⁴⁶ Kivételt képeznek a bérlőcsaládok, akik bár nem voltak önálló háztulajdonosok mégis többnyire különálló lakófelet alkottak Tornán.

⁴⁷ Ez a gyakorlat hasonló a II. József-féle népszámlálás utasításához, amely szerint a háztartásfő apa után „kevésbé bellyebb” kellett tétetniük a házas fiú családtagjainak.

tokosok” voltak, akiknek családjait különálló lakófélháztartásokként tüntették fel a *fölvételi íveken* és többnyire állatállományuk is elkülönítve szerepelt.

A magyar statisztikai szervezet által előkészített és végrehajtott első népszámlálás (1869) háztartásfogalma a két korábbi osztrák népszámlálás által használt *Wohnpartei* magyar fordítása, a *lakófél* lett. Ez annál inkább bonyolította a helyzetet, mert a népszámlálás végrehajtását *Keleti Károly* és munkacsoportja elsősorban a helyi értelmiségre – nem fizetett népszámlálási biztosokra – alapozta, akiknek a körében ez a kifejezés aligha lehetett használatos. A magyar népszámlálás utasítása sem tisztázta pontosan, hogy mit kell *lakófél* alatt érteni, s ez különösen azokban az esetekben jelentett gondot, amikor az egyes különbözőképpen felkészült összeírók az egy házban együtt élő rokoni csoportokat különítették el „*lakó felekre*”. Tovább növelte a terminológiai zűrzavart, hogy a háztartási lajstromok (*Fölvételi ív*) második oszlopában – ahol a „lakók vezeték- és keresztnévét” kellett feltüntetni – a *családot* is háztartás értelemben használták.⁴⁸ Torna megye településeinek eddigi vizsgálati eredményei alapján megállapítható, hogy az egyes összeírók különbözőképpen értelmezték a népszámlálási utasítás által meghatározott háztartási egységet, a *lakófelet*. Egyes falvaknál megalapozottan, a valós tulajdonviszonyoknak megfelelő háztartásokat különítette el az összeíró, míg máshol ez a szétválasztás nem mondható sem megalapozottnak, sem következetesnek, azaz nem vette figyelembe a valós tulajdoni-gazdálkodási, fogyasztási és rokoni-függőségi viszonyokat. Egyes esetekben tehát a 18. század végének felvételi egységei megfeleltethetőek a 19. század második fele népszámlálásainak háztartási egységeivel, ez azonban nem tekinthető általánosnak. Az összesítő ívek alapján pedig különösen veszélyes két időpont különböző forrásait a háztartásszerkezetre nézve összevetni, hisz ott az összeírók adatfelvételi szempontjai már nem állapíthatóak meg. A közös szemléleti alap hiánya legtöbbször kétséggé teheti e kockázatos vállalkozás hozadéka értékét. Az összehasonlítás többnyire csak a nominális háztartási lajstromok bázisán valósítható meg többé-kevésbé megbízhatóan. Az említett *lakófél* háztartások vizsgálatánál mindenképpen célszerű kiegészítő kontrollforrásokat (nominális kataszteri felvételek, közmunka-összeírások stb.) alkalmazni a háztartás körülhatárolásához.

Az 1880. évi magyar népszámlálást már *egyéni számlálólappal* hajtották végre, amely a modernkori népszámlálások jellemzője maradt. Ettől kezdve már nem a háztartás, hanem az egyén lett a számlálások alapegysége. *Thirring Lajos* már 1937-ben felvetette, hogy az országos szinten az 1880-as népszámlálással bevezetett egyéni számlálólapok nem minden területen hoztak előrelépést.

„Az *egyéni laprendszer* meghonosítása statisztikai összeírások – különösképpen a népszámlálások – történetében a maga idején szinte forradalmi újításszámba ment. [...] De volt hátránya is. Népszámlálási téren a leginkább hátrányos következményének azt tekinthetjük, hogy *túlságos atomizálásra vezetett, a számlálások tulajdonképpen alapegységévé az embert, az egyes egyént tette meg, kiragadva őt a társadalmi sejtrendszeréből, a család kötelékéből*. A feldolgozásnak ebben a rendszerében tehát a népesség összetétele a családi és egyéb közösségek s kötelek csaknem teljes figyelmen kívül hagyásával, vagyis az egymástól szinte tökéletesen függetlennek tekintett egyes egyedek egymű adatainak egyszerű összeadása alapján nyert ábrázolást.”⁴⁹

⁴⁸ „Bevezetendők pedig következő sorban: a család (háztartás) feje; neje; gyermekei, unokái, stb. kor szerint.”

⁴⁹ *Thirring L.* 1937. 1.

Háztartáskutatás: módszertani kitekintés

A háztartás nem statikus egység, hanem dinamikusan változó, a mindenkori körülményekhez alkalmazkodó egysége a társadalomnak, amely mindig csak a vizsgált társadalom saját feltételrendszerének, szokásjogi hagyományainak fényében értelmezhető. Különböző területek háztartási csoportjainak összehasonlításakor ezért a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni. A háztartás-fogalom pusztán kvantitatív történeti forrásokon alapuló meghatározása magában rejti azt a veszélyt, hogy a háztartás mindig az éppen adott forrás keletkezési körülményei, előre definiált egységei által lesz meghatározva. A kvantitatív források *háztartása* viszont csak nagyon ritkán bizonyult teljesen önálló, független gazdasági egységnek.⁵⁰ A mikrotörténeti vizsgálatok éppen azt bizonyították, hogy a *háztartás*, *háznép*, *házközösség*, *gazdaság* fogalmak csak a tágabb rokoni-nem rokoni termelési kooperáció kapcsolathálójának részeként érthetők meg.⁵¹ A különféle néprajzi leírások és több kiegészítő forrást felhasználó történeti elemzések is megerősítették a házon belüli és azon kívüli függőségnek és együttműködésnek azt a sokszínűségét, amelyet az egynemű történeti források csak nagyon ritkán tudtak visszaadni.⁵²

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások egyik legfontosabb feladata az egyes fogalmak jelentésének körülhatárolása, tartalmi meghatározása és következetes használatuk, elhatárolásuk, valamint hierarchiájuk megállapítása. A magyar történetírás, ahogy már korábban említettem gyakran „háztartás” terminussal jelölte azt a korajkori összeírási egységet, amely tulajdonképpen a paraszti *családi gazdaságnak* lett volna megfeleltethető, és általában a családi gazdaság fejének tekintette az összeírásokban szereplő jobbágyokat.⁵³ Veress Éva mindmáig nagyon helytálló és az újabbkori kutatásokra is irányadó megállapításának érvénye máig sem csökkent:

„A termelő kisüzem, az általa eltartott háztartás, az ebben élő család fogalma a forrásokban [a 16–17. században] általában egy-egy jobbágy személyében jelenik meg, ezért elmosódik. Miután a valóságban is egybefonódott, tévesen bár, de zavartalanul behelyettesíthető egymással mindaddig, amíg e fogalmak gazdasági és társadalmi tartalmát nem határoztuk meg és nem tisztáztuk egymáshoz való viszonyukat.”⁵⁴

A történeti család- és háztartásszerkezeti kutatások és a mikrotörténelmi vizsgálatok viszonylatában fontosnak tartom az egyes jól kidolgozott mikrotörténeti–mikrodemográfiai részelemzéseket, de mégis a vizsgált közösség egészének rekonstrukcióját tekintem alapnak a kvantitatív források felhasználásával. Itt nem pusztán az egyes jellemzőnek vélt vagy tipikusnak, illetve atipikusnak tartott esetek kiemelését és általánosítását tekintem elsődle-

⁵⁰ Schlumbohm, J. 1996. 93.

⁵¹ Sabeau, D. 1990. 88–123. és 259–299.

⁵² Fél E. 1993. 75–79., uő. 1944., Tóth Z. 1971. 87–99. A társadalomtörténeti kutatásokra Faragó T. 1985., Tóth Z. 1989. és 1996., Heilig B. 2000. 225–265., Pozsgai P. 2000. esettanulmánya. A családon belüli munkamegosztás vizsgálatára és a családdal kapcsolatos fogalmak tisztázására l. Tóth Z. 1971. 65–117.

⁵³ Veress É. 1966. 289.

⁵⁴ Veress É. 1966. 289–290.

gesnek a lokális társadalomra vonatkozóan, hanem az egész közösség egy vagy több konzisztens forrás segítségével történő jellemzését.⁵⁵

Mikrotörténeti megközelítésen tehát nem egyszerűen a narratív források és különböző kvalitatív források antropológiai mélységű elemzését értem – és a *mikrotörténet* mint különálló diszciplína felsőbbrendűségét, vagy kizárólagosságát sem látom indokoltnak a történeti demográfiai vizsgálatokban –, hanem egy szükséges módszertani megközelítést, amely képes a száraz statisztikai adatok értelmezésére éppen a társadalmi mikrostruktúrák dinamikájának kvantitatív forrásokkal való követhetlensége miatt.⁵⁶ Kvantifikáció és kvalitatív – ha úgy tetszik, mikrotörténeti – elemzés tehát nem zárja ki egymást, hanem egyik kiegészíti a másikat. Egyes narratív források (vallomások, naplók, önéletrajzok, peres anyagok, levelek, végrendeletek stb.) sok szempontú mikrotörténeti elemzése a mélystruktúrákat is láthatóvá teszi. Fontos azonban, hogy képesek legyünk eldönteni, hogy az ezeken az eseti forrásokon alapuló elemzések mennyire tekinthetők jellemzőnek, tipikusnak az adott társadalmi csoportra, közösségre vonatkozóan.

IRODALOM

- Anderson, M.: Approaches to the History of the Western Family 1500–1914.* Houndmills, 1980.
- Bakács István:* „A dicális összeírások.” In *A történeti statisztika forrásai* (Szerk. Kovacsics József). Budapest, 1957. 51–81.
- Bácskai Vera* (szerk.): *Család, háztartás, társadalom Budán a 19. század elején.* (Történeti Statisztikai Füzetek 11.) Budapest, 1992.
- Berkner, L. K.:* „The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example.” *The American Historical Review* 77 (1972). 398–418.
- Bódy Zsombor – Czoch Gábor – Sonkoly Gábor:* „Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban.” *AETAS* 1995. 4. sz. 131–141.
- Brunner, O.:* „Das „ganze Haus” und die alteuropäische „Ökonomik.” In *Brunner, Otto: Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte.* Göttingen, 1968. 2. kiadás.
- Burguière, A.:* „A társadalmi változás: egy fogalom rövid története.” In *Czoch Gábor és Sonkoly Gábor* (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, é.n.
- Buza János:* „Mezőgazdaság és parasztság a török korban.” In *Sárvár monográfiája.* Szombathely, 1978. 243–304.
- Chayanov, A. V.: The Theory of Peasant Economy. /On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems. [1924]. és Peasant Farm Organization [1925].* (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith.) Homewood, Illinois 1966.

⁵⁵ A mikrotörténelem és a mikrotörténeti módszertan ilyen megközelítésére lásd *Schlumbohm, J.* 1998. 7–32.

⁵⁶ Lásd még erre vonatkozóan *Levi, G.* 1998. 55. „Értelmetlen volna a mikrotörténelem és a makrotörténelem közötti ellentétet absztrakt fogalmakkal vitatni. Jogosultabb, ha a mikroelemzést vagy mikrotörténelmet inkább *historiográfiai gyakorlatnak* tekintjük. Mikrotörténelmen a történeti tények olyan elemzését értjük, amely felnagyítja a megfigyelés léptékét – hasonlóan ahhoz, amikor mikroszkópon keresztül nézünk valamit azért, hogy lássuk, nem kerülte-e el valami a figyelmünket, amikor szabad szemmel vizsgálódtunk.”

- Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében. 1997.* [Kiadatlan kandidátusi értekezés.]
- Dányi Dezső: *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993.
- Faragó Tamás: „Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779).” In *KSH Történeti Demográfiai Füzetek* 2. Budapest, 1985. 7–45.
- Faragó Tamás: *Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén.* Budapest, 1985.
- Faragó Tamás: „A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól.” In *Rendi társadalom - polgári társadalom* 2. (Szerk. Erdmann Gyula). Gyula, 1989. 427–449.
- Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In *Paládi-Kovács A. – Sárkány M. – Szilágyi M.* (szerk.). *Társadalom* (Magyar Néprajz VIII). 393–483.
- Fél Edit: „Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata.” *Kisalföldi Közlemények* I (1944). 3. sz. 3–24.
- Fél Edit: „Fejezetek Tiszaigari társadalmának megismeréséhez” In *Emlékezés Fél Editre.* (Szerk.: Fülemile Ágnes és Stefány Judit). Budapest, 1993.² 64–96.
- Ficker, Adolf: „Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich.” *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1870. 1–126.
- Freitag, W.: „Haushalt und Familie in traditionellen Gesellschaften: Konzepte, Probleme und Perspektiven der Forschung.” *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988). 5–37.
- Granasztói György: „A polgári család a középkor végi Magyarországon.” *Történelmi Szemle* XXV (1982). 4. sz. 605–664.
- Gürtler, Adolf: *Die Volkszählungen Maria Theresias und Josefs II, 1753-1790.* Innsbruck, 1909.
- Heilig Balázs: „Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlösárdon a 19. század második felében.” In *Történeti Demográfiai Évkönyv.* Budapest, 2000. 225–265.
- Henry, L.: „Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux.” *Population* 2 (1953). 281–290.
- Henry, L.: *Fécondité des mariages. – Nouvelle méthode de mesure, Institut national d'études démographiques.* (Institut national d'études démographiques. Travaux et documents, cahier 16.) Párizs, 1953.
- Henry, L.: „Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1869.” *Annales, ESC*, 27 (1972). 612–40., 977–1023.
- Henry, L. – Houdaille, J.: Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population* 33 (1973). 873–924.
- Hyrenius, H.: „Fertility and reproduction in Swedish population groups without family limitation.” *Population Studies* 12 (1958). 121–130.
- Kosáry, Domokos: „A paraszti „familia” kérdéséhez.” In *Agrártörténeti Szemle* V (1963). 1–2. sz. 120–131.
- Kubinyi András: „Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén.” In *Falvak, mezővárosok az Alföldön* (Szerk. Novák László, Selmeczi László). Nagykőrös, 1986. 279–299.
- Laslett, P. és Wall, R. (szerk.): *Household and Family in Past Time.* Cambridge, 1972.
- Levi, Giovanni: „The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective.” In *Mikrogeschichte – Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* (Szerk. Jürgen Schlumbohm.) Göttingen, 1998. 53–82.
- Makkai László: „Bevezetés.” In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.* Szerk.: uő. Budapest, 1966. 7–17.
- Medick, H.: The proto-industrial family economy. *Social History* 1 (1976). 291–315. /Magyarul rövidítve: Sík Endre (szerk.) *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye.* Bu-

- dapest, 1989. (Szociológiai Füzetek 48.) 49–59.; ill. Kövér György (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete I.* Budapest, é.n. [1995]. 239–245./
- Óri Péter: „Pradigmaváltás a francia történeti demográfiában?” *Demográfia* 1998. 4. sz. 414–455.
- Pozsgai Péter: „Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében” *KSH Történeti Demográfiai Évkönyv.* (Szerk.: Faragó Tamás és Óri Péter) Budapest, 2000. 166–224.
- Pozsgai Péter: „Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban.” *KSH Történeti Demográfiai Évkönyv.* (Szerk.: Faragó Tamás és Óri Péter) Budapest, 2001. 265–281.
- Sabean, D. W.: *Property, production and family in Neckerhausen, 1700–1870.* Cambridge, 1990.
- Schlumbohm, J.: *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860.* Göttingen, 1994.
- Schlumbohm, J.: „Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times: Life course patterns in the parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries” *The History of the Family* 1 (1996). 1. sz. 81–95.
- Schlumbohm, J.: „Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte.” In Jürgen Schlumbohm (Hrsg.) *Mikrogeschichte – Makrogeschichte, komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, 1998. 7–32. [Magyarul: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *AETAS* 2000. 4. sz.]
- Sieder, R. – Mitterauer, M.: The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. In Wall, R. (szerk.): *Family forms in historic Europe.* Cambridge, 1983. 309–345.
- Szűcs Jenő: „Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében.” *Történelmi Szemle* XXVI (1983). 1. sz. 136–158.
- Thirring Gusztáv: *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* Budapest, 1903.
- Thirring Gusztáv: „Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában.” *Magyar Statisztikai Szemle* XIII (1935). I. kötet. 1–11.
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, 1938.
- Thirring Lajos: „A lakások és háztartások Magyarországon 1930-ban.” *Magyar Statisztikai Szemle* XV (1937). I. kötet. 1–7.
- Thompson, E. P.: The moral economy reviewed. In Thompson, E. P. (szerk.): *Customs in common.* London, 1991. 259–351.
- Tóth Zoltán: „A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszervezete. In *Társadalomtudományi Közlemények* 2 (1971). 65–117.
- Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón.* Budapest, 1989.
- Tóth Zoltán: „Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után.” In *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon I. 1993. július 3–4.* Csongrád, 1996. 9–22.
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767.* Budapest, 1969.
- Veress Éva: „Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. sz. derekán.” In *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.* Szerk.: Makkai László. Budapest, 1966. 285–426.
- Wrigley, E. A.: „Family limitation in pre-industrial England. *Economic History Review* 19 (1966). 82–109.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: „English population history from family reconstitution: summary results 1600–1799.” *Population Studies* 37(2), 1983, 157–184.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: *The population history of England 1541–1871. A reconstruction*. Cambridge, 1989.²

Wrigley, E. A. – Davies, R. S. – Oeppen, J. E. – Schofield, R. S.: *English population history from reconstitution 1580–1837*. Cambridge, 1997.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia

Családszerkezet

Háztartás

FAMILY AND HOUSEHOLD

Terminology of the Hungarian historical demographic sources
in 16–19th centuries